

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

લેખાંક ૭

સામાજિક સામગ્રીનો અતિ મહિમા કરતો સાહિત્યવિચાર તો વિચરતો જ રહી જાય, એવી એક કવિતા આજે વાંચીએ. ગયા અંકમાં જેમનો પરિચય આપણે કેળવ્યો એ કવિ અરુણ કમલની એક હિંદી કવિતા.

રૂપરચના વિનાની કેવળ લાગણીઓ ઉશ્કેરતી અંધસામગ્રી અને સામગ્રી વિનાની કેવળ ફાવટમાંથી ફાલતી પોકળ રૂપરચના, બંને ચાતરીને આગળ વધતી કવિતાને કઈ રીતે ઓળખવી ? સ્નાયુબદ્ધ ઊર્જામાંથી આવતી કલાની પ્રબળ ગતિશીલતા (Kinetics of Art) જ્યાં સક્રિયપણે વરતાય, એવી કોઈ કૃતિની ગતિ સાથે કદમ મિલાકે પ્રવાસ કરીને. તો અરુણ કમલની એવી એક કાર્નેટિક એનર્જીયુક્ત કવિતા મૂળ ભાષામાં વાંચીએ :

અપની કેવલ ધાર । અરુણ કમલ
કૌન બચા હૈ જિસકે આગે
इन हाथों को नहीं पसारा
यह अनाज जो बदल रक्त में
टहल रहा है तन के कोने-कोने
यह कमीज़ जो डाल बनी है
बारिश सरदी लू में
सब उधार का, मांगा चाहा
नमक-तेल, हींग-हल्दी तक
सब कर्जे का
यह शरीर भी उनका बंधक
अपना क्या है इस जीवन में
सब तो लिया उधार
सारा लोहा उन लोगों का
अपनी केवल धार ।

*

કલાની ગતિશીલતા કદી ઘોંઘાટભરી નથી હોતી, બલ્કે ઓછાબોલી હોય છે. સાચા વિદ્રોહની વાણી પણ કેવી વિનયશીલ હોય છે ! અરુણ કમલના આ કાવ્યના વાચકે એ મિતભાષી દૃઢતા અને વિનયશીલ વિદ્રોહતાની કાવ્યબાની સાંભળી ને ? કોમ્પ્રોમાઈઝ વિનાની કૃતજ્ઞતાની કોમળ-દૃઢ વાણી ! અરુણ કમલની પહેલી પંક્તિની કોમળતા તો જરા પહોંચો લંબાવીએ તો અડકી શકાય એવી છે : કૌન બચા है जिसके आगे / इन हाथों को नहीं पसारा ? (‘કોણ શેષ છે જેની સામે / નથી હથેળી ધરી હજી મેં ?’) - છેલ્લી કડીમાં આવતા ‘ઉન લોગોં’ સાથે કેવી આત્મીયતા અને ઋણસ્વીકારનો સંબંધ કાવ્યની પહેલી જ કડીમાં કવિ કોમળતાથી બાંધી લે છે !

તો કોની કોની આગળ એણે હથેળી ધરી છે ?

यह अनाज जो बदल रक्त में / टहल रहा है तन के कोने-कोने/यह कमीज़ जो ढाल बनी है / बारिश सरदी लू में / सब उधार का, माँगा चाहा (‘આ અનાજ જે રક્ત બનીને / ટહેલતું રહે તનના ખૂણે ખૂણે / આ ખમીસ જે ઢાલ બને છે / ઠંડીમાં, ગરમીમાં ને વરસાદે / બધુંય તે છે ઉછી-ઉધારું, માગ્યું લીધું.’

- જરા થંભો, સાંભળો, શું માગ્યું છે આ કવિએ ? અને કોની પાસે ? કોઈ ઉતાવળો વાચક કવિતા ઉપર આપવું જોઈએ એવું ધ્યાન આપ્યા વગર વાંચે તો એને હોઠે પેલી ફિલ્મી કે સૂત્રોચ્ચારની ત્રિપુટી હોઠે ચઢે : રોટી, કપડાં, મકાન. અને સરઘસો, સંઘર્ષો. કવિ પણ પહેલી બે ચીજો ‘અનાજ’ અને ‘ખમીસ’-ને ગણાવે છે. પણ કવિની ગણવાની રીત જુઓ : यह अनाज जो बदल रक्त में / टहल रहा है तन के कोने-कोने. ‘બદલ’ અને ‘ટહલ’નો મધ્યાનુપ્રાસ સાંભળો. અનાજ હવે ઘઉંની ગૂણી નથી. ગોળમટોળ રોટલી પણ નથી. એક નવી નિપજાવેલી ઊર્જા ટહેલવા નીકળે છે, એની માલિકીના એના નવા નિવાસસ્થાનમાં ! ક્યાં પહોંચે છે એ ? ‘ટહલ રહા હૈ તન કે કોને કોને...’. અંદર ને અંદર, દૂર દૂર...!; કોને કોને- નો ઊંચકાયેલો ‘એ’ જાણે આઘે આઘેની જગ્યાને આંગળીથી ચીંધે છે ! છેક ત્યાં સુધી અનાજ પહોંચ્યું છે, પણ રક્ત બનીને. અનાજ આપનાર અન્યજન પહોંચ્યા છે, પણ સ્વજન બનીને. - આ છે અરુણ કમલની પોએટિક અલ્કેમી. સામગ્રીની લૌકિકતાનું લોઢું કલા અલૌકિકતાના પ્લેટિનમમાં પલટાઈ જાય છે, ભાવકની નજર સામે.

હથેળી ધરી છે, પણ એની વાત કવિ સહેજ સ્મિત સાથે કરે છે - ઘેંટ એનિગ્મેટિક સ્માઈલ ઓફ ઓલ આર્ટ્સ ! કલામાત્રનું પેલું સંદિગ્ધ સ્મિત !

આ કાવ્યમાં કવિ જે નથી કહેતા એ પણ સાંભળવાનું ચૂકવા જેવું નથી. એ ‘અહં વૈશ્વાનરોભૂત્વા’વાળી વાત નથી કરતા, જે જઠરમાં રહીને અન્નને રક્તમાં બદલી શકે, અને પછી ‘એ વૈશ્વાનરને નમોનમઃ’ કહેવું પડે કે નથી અહીં પેલી ‘મા બાપને ભૂલશો નહીં’વાળી ‘લલિત લલકારાવલિ તરલ’. ઉપરાંત, સમાજમાંથી આપણે બધું મેળવ્યું છે તો હવે સમાજનું ઋણ ચૂકવો, એવી કોઈ વાત પણ આ કાવ્યમાં નથી. આ કાવ્ય તો એવું કશું કહ્યા વગર આગળ વધે છે. કઈ રીતે ?

‘આ ખમીસ જે ઢાલ બને છે / ઠંડીમાં, ગરમીમાં ને વરસાદે’ – કવિ વાત કરે છે ‘આ’ ખમીસની. ‘યહ કમીજ’. સ્પેસિફિક. ન કે જનરલ. પોતાના શરીર પર પહેરેલું એ ખમીસ કેવું છે, એની વાત જે અંડરટોનમાં અરુણ કમલ કરે છે, એ જરાક સ્મિતભર્યો સ્વર સાંભળવા જેવો છે : ‘ઢાલ બની હૈ / બારિશ સરદી લૂ મેં.’ બારે મહિના એક જ આ ખમીસ છે, એના પહેરનાર પાસે ! એ જ હમેશની ઢાલ. એ જ રેઈનકોટ, ઓવરકોટ અને કોટન શર્ટ, થ્રી ઈન વન ! જોકે એ મળ્યું એથી કવિ કૃતજ્ઞ છે. એ ખમીસ તો ઢાલ બનીને કવિને રક્ષે છે. પણ આ બધું કહેતા કવિ ન જાણે કેમ, જરા સ્મિત કરતા જાય છે. ઉપહાસ નહીં, આદ્યું સ્મિત.

કવિના આ એનિગ્મેટિક સ્માઈલને જોઈ શક્તા સચેત વાચકને એક ખ્યાલ હવે આવતો જાય છે. આ ખમીસ કંઈ માગીને, ભીખમાં કે બક્ષિસમાં મેળવ્યું નથી, કાવ્યબાનીનો આ સૂર કંઈક અલગ ચીજ સૂચવે છે. આની જાણ જે વાચકને હજી સુધી ન થઈ હોય, એણે આ કાવ્ય આગળ વાંચવાની ફોગટ મહેનત કરવા જેવી નથી. પણ જે ભાવક પાસે કવિતાનો કાન છે, એને અહીં વૈખરીથી ઘણું વધારે સંભળાવા લાગશે. આ કવિતા પોતાના કૃતજ્ઞ સ્વરમાં જરૂર કહે છે કે ‘આ અનાજ’ અને ‘આ ખમીસ’ બંને, ને બીજું બધું યે જગતે, સમાજે, ખેડૂતે અને વણકરે આપ્યું છે. કેવા તાણાવાણા વણાયા છે. મારું એકલાનું સરજેલું મારી પાસે કશું નથી, ન તો આ કોળિયો ધાન, ન પીઠ પરનું ખમીસ. સબ ડધાર કા, માંગા ચાહા. પણ એ કહેતી કાવ્યબાની સરવે કાને સાંભળવાની વાત કહે છે, વગર કહ્યે.

એ રીતે સાંભળતાં સવાલ થાય કે સબ ડધાર કા, માંગા ચાહા. (‘બધું ઊઠીનું, માંગ્યું લીધું’) – આ શબ્દોનો, ઝટ જેનો મરમ ઊકલે નહીં એવા સ્મિત સાથે કહેનારો આ માણસ આખર કોણ હશે ? અંદાજ આવવા લાગે કે આ કોઈ આળસુ, પરોપજીવી, શ્રમથી દૂર ભાગનારો માણસ નથી. આ તો એક જાણકાર છે, જે જાણે છે કે જીવનના તાણાવાણા એને કેવા સહુ સાથે સાંકળે છે, પોતે સહુનો કેટલો બધો ઋણી છે. – અને છતાં એ શરણાગત નથી.

*

વાત જરા ભારેખમ થવા માંડી ? સાચા વાચકને ડર પેઠો હશે કે હવે આ કાવ્યમાં, પ્રતિબદ્ધ સાહિત્યનો કોઈક ડાહ્યો સમાજબોધ અપાશે કે આધ્યાત્મિક સાહિત્યનું ભીનું ભજનિયું શરૂ થશે ?! અ-વાચકને આશા પેઠી હશે કે હવે કશુંક સુંદર, સુગમ, સુગેય કાવ્યમય રીતે કહેવાશે કે ગવાશે ?!

એવાં જોખમોનો પૂરો અંદાજ હોય એમ અરુણ કમલ આગલી પંક્તિઓમાં રચનાનો સૂર બદલી લે છે. હવે વાત આવે છે પરચૂરણ ચીજોની – નમક-તેલ, હીંગ-હલ્દી તક / સબ કર્જે કા / યહ શરીર મી ડનકા બંધક. ‘મીઠું, તેલ, હિંગ ને હળદર’ – હસાવી પાડે. સૂર બદલાઈ જાય. પ્રોપેગેન્ડા અને પ્રેચર, બંનેને કુમાર્ગે કવિતા ભટકવા લાગશે, એવો ભય હવે ન રહે.

નમક-તેલ, હીંગ-હલ્દી તક / સબ કર્જે કા - 'કર્જેકા'-નો અર્થ જ બદલાઈ જાય છે.

જગત પ્રત્યેની હેતભરી કૃતજ્ઞતાની એક ઊંડી અને ઉત્કટ અનુભૂતિ અભિવ્યંજિત થાય છે : અ ડીપસેન્સ ઓફ ગ્રેટિટ્યૂડ. માલિક માટે જીવ જોખમમાં મૂકતી વખતે, 'ઉસકા નમક ખાયા' એમ કહેતા કોઈ પઠાણ સિપાહીની ટટ્ટાર નમનતાઈ યાદ આવે. પ્રગટ થાય છે એ સ્નેહભરી સમજણ કે વ્યક્તિનું જીવન કંઈ કેટલાં ઈતરજનો પર, સ્વજનો પર આધાર રાખે છે. બાહ્ય જીવન અને આંતર જીવન.

નાનીમોટી ચીજો મળ્યાં માટેની નહીં, જીવન સ્વયં મળ્યું એ માટેની ગહન કૃતજ્ઞતાનું આ અનોખું કાવ્ય છે. અપના ક્યા હૈ इस जीवन में / सब तो लिया उधार. ('શું મારું છે આ જીવનમાં / લીધું બધું ઉધાર.') આ પંક્તિનો જે ગુંજારવ છે, એ જાણે સાંભળ્યા જ કરીએ. કેટકેટલાંનાં ઋણ મારે માથે છે, એની સમજણ, એ પોતે જ જે-તે વાત નથી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનો ઋણવિચાર ગુજરાતી વાચકને સ્મરણમાં આવે.

અરુણ કમલનું કાવ્ય આ સ્મરણીય પંક્તિ, અપના ક્યા હૈ इस जीवन में / सब तो लिया उधार, એ પંક્તિ આગળ, (એ જ મતલબની બીજી કોઈ, પ્રાસાનુપ્રાસે ઉચિત બનતી અંતિમ પંક્તિ આગળ), પૂરું થતું હોત તોપણ એક સારું કાવ્ય, શાળા-કોલેજમાં ભણાવવા જોગું, એ બન્યું હોત.

*

પણ આ કાવ્ય એની છેલ્લી પંક્તિની વિપ્લવશીલ શક્તિને કારણે, એ પંક્તિની બળભરી ઢીંકથી એની પહેલાંની બધી જ પંક્તિઓમાં મચેલા બળભળાટને કારણે અવિસ્મરણીય બન્યું છે, બલ્કે સાંપ્રત ભારતીય કવિતાની સર્વોત્તમ કૃતિઓમાંનું એક કાવ્ય બન્યું છે.

આ કાવ્યની કાર્થનેટિક એનર્જીનો અણધાર્યો અને પ્રબળ વિસ્ફોટ એની છેલ્લી કડીમાં થાય છે : અપના ક્યા હૈ इस जीवन में / सब तो लिया उधार, सारा लोहा उन लोगों का । अपनी केवल धार । ('મારું છે શું આ જીવનમાં, લીધું બધું ઉધાર, / લોહું બધુંય એ લોકોનું, મારી કેવળ ધાર.'))

સુરાવટ તો સાંભળો આ પંક્તિની. એનો તોર, એની તાકાત, એનું હઠીલાપણું તો માણો ! પ્રેમાનંદની ઓખાએ અનિરુદ્ધને કરેલું હેતભર્યું સંબોધન યાદ આવે : 'ઓ રે હઠીલારાણા!' 'લોહું બધુંય એ લોકોનું', ભલે, અને આભાર, પણ 'અપની કેવલ ધાર'. એમ કહી શકતા આ કવિ પ્રતિબદ્ધતા છતાં સ્વાયત્ત એવી ભારતીય કવિતાનો એક અનિરુદ્ધ અવાજ છે.

આ છેલ્લી કડી, છેલ્લી પંક્તિ એવી છે કે એને વાંચ્યા પછી આખું કાવ્ય ફરી વાંચવાની ફરજ વાચકને પડે. અને એ બીજા વાચકને, આ છેલ્લી પંક્તિની શાંત પણ પરિવર્તનકારી શક્તિ વડે આગલી બધી જ પંક્તિઓના અર્થ એક નવી જ રીતે ધ્વનિત થવા લાગે છે. 'ઉધાર' અને 'ધાર' -નો પ્રાસ, બે પાણીદાર તલવારો એકમેકને ટકરાતી હોય એવો પ્રાસ છે. એમાંથી ધ્વનનના જે તણખા ઊડે છે, એનાં અજવાળાં માણવા જેવાં છે.

*

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીને યાદ કરાવે એવી ઋણવિચારણા આપનાર અરુણ કમલને અતિથિવિશેષ રૂપે આપણી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ૨૦૧૬માં આમંત્ર્યા હતા. ત્યારે, વળતા પ્રવાસમાં, એમની સાથે નડિયાદ જવાનું અને મિત્ર હસિત મહેતાના આયોજનમાં, એમણે જેની દૃષ્ટિપૂર્વક જાળવણી કરી છે, એવી ડાહીલક્ષ્મી લાઈબ્રેરીમાં અને ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના ઘરમાં એ મહેમાનને લઈ જવાનું બન્યું હતું. એ અવસર પછી હિંદી ભાષાના આ અગ્રણી કવિએ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીને ઉદ્દેશીને લખેલું આ કાવ્ય વાંચીએ :

કબૂલ

હે કવિ હે ગાથાકાર

તુમ્હારી ચૌખટ પર માથા ટેકતા

કબૂલ કરતા હૂં નિઃસંકોચ

કિ મૈને કમ્બી પ્રેમ નહીં કિયા

જાના હી નહીં

ન નિર્વાત ન જંઝાવાત

ન કમ્બી કિસી ઉડતે પક્ષી કે પંખોં કી હવા દૃઢાત્ આનન પર

મેરે લિએ દિન

દિન રહા ઓર રાત

રાત

ન ગોધૂલિ ન પ્રાત

ભાગ્યવાન હૈં વે જિનને પ્રેમ કિયા

ઉનસે ભી અધિક વે જિન્હેં પ્રેમ મિલા

પર સબસે ભાગ્યવાન હૈં વો જિનકે પ્રેમ કે ગીત

ગાએ ગયે

ઓર મહાન હૈ વો જિસને ગાએ પ્રેમ કે ગીત

આજ ઇસ શિશિર કી પ્રાત

તુમ્હારી ચૌખટ પર માથા ટેકતા એક બાર ફિર

કબૂલ કરતા હૂં કિ મૈને કમ્બી જાના નહીં પ્રેમ

પર જગતા રહા રાત રાત તુમ્હારી ગાથા પઢ કર

અંધેરી સુનસાન ગલિયોં કે કાટતા ચક્કર

જૈસે ચક્રવાત કી ટૂટી હવા

અપની હી દેહ કી લપટોં મેં નાચતા ।

(નડિયાદ, ગુજરાત : ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી કે ઘર)

પાલોઆલ્ટો, કેલિફોર્નિયા, ૨૮ ઓગસ્ટ ૨૦૧૮.

